

01

Η διαχρονική προσέγγιση των ταφικών δεδομένων από την περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου και τον άλλοτε παραποτάμιο χώρο καλύπτει την απόσταση που χωρίζει τη Νεολιθική εποχή από τους χριστιανικούς χρόνους. Θίγονται θέματα όπως: ο ενταφιασμός εντός των οικισμών και η εμφάνιση εκτεταμένων οργανωμένων νεκροταφείων έξω από τους οικισμούς και μακριά τους, οι δύο κυρίαρχες ταφικές πρακτικές του ενταφιασμού και της καύσης, η τυπολογική ποικιλία των τάφων.

ΜΕΣΟΣ ΡΟΥΣ ΤΟΥ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ (IV) Η ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

— *Ανασκαφές νεκροταφείων και μεμονωμένων ταφών*

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Δρ Αρχαιολόγος

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης

01

Άγιος Νικόλαος Βελβεντού. Αγγεία-κτερίσματα από την περιοχή του διαβρωμένου βυζαντινού νεκροταφείου.

02

Τούρλα Γουλών. Ανασκαφή διαβρωμένου νεκροταφείου της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Εγχυτρισμός σε ταφικό πίθο.

6500 π.Χ.
και εξής

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΡΟΥ ΤΟΥ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ, από το 1985 και εξής, είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό 41 θέσεων¹ νεκροταφείων ή μεμονωμένων ταφών, οι οποίες χρονολογικά ανάγονται σε όλες σχεδόν τις περιόδους της ιστορίας και της προϊστορίας. Οι περισσότερες εντοπίζονται κατά μήκος των οχθών της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, από τα νερά της οποίας και πληττονται σε ποικίλο βαθμό, ενώ κάποιες από αυτές έχουν ερευνηθεί και ανασκαφικά. Τα δεδομένα παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά, σε μια προσπάθεια διαχρονικής προσέγγισης του θέματος της μεταχείρισης των νεκρών στην περιοχή².

Νεολιθική Εποχή (6700/6500–3300/3100 π.Χ.)³

Οι ταφές αυτής της περιόδου που είναι γνωστές μέχρι σήμερα από την περιοχή ανέρχονται σε δύο⁴. Εντοπίζονται μέσα στους οικισμούς και χρονολογούνται στην Αρχαιότερη και Νεότερη Νεολιθική περίοδο⁵. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική ανήκει μία παιδική ταφή σε λάκκο, στον οικισμό της θέσης Παλιάμπελα Ροδίτη (εικ. 7), ενώ στον οικισμό της θέσης Βαρεμένοι Γουλών εντοπίστηκε μία ταφή καύσης της Νεότερης Νεολιθικής, με τα οστά του νεκρού σε τεφροδόχο αγγείο.

Τα παραπάνω παραδείγματα αποτελούν μεμονωμένες ταφές εντός των οικισμών⁶. Οργανωμένα νεκροταφεία έξω και σε απόσταση από τους οικισμούς δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα στην περιοχή⁷. Χρησιμοποιούνται οι πρακτικές του ενταφιασμού, σε συνεσταλμένη στάση, και της καύσης, με πιθανή διαφορετική μεταχείριση των παιδιών. Βέβαια είναι η τοποθέτηση κτερισμάτων στις ταφές.

Εποχή του Χαλκού (3300/3100–1100 π.Χ.)

Τα ταφικά δείγματα που έχουν έρθει μέχρι τώρα στο φως ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στις προχωρημένες φάσεις της περιόδου, μέσα στη 2η χιλιετία π.Χ.

Στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι πιθανό να ανήκει μία διαταραγμένη ταφή σε λάκκο δίπλα σε κτίσμα της περιόδου, στον οικισμό της θέσης Φαράγγι Μεσιανής⁸.

Στη Μέση Εποχή του Χαλκού ανήκουν δύο νεκροταφεία και τέσσερις μεμονωμένες ταφές.

Το πρώτο νεκροταφείο βρίσκεται στη θέση Τούρλα Γουλών, σε απόσταση 300 μ. από τον οικισμό της περιόδου. Αν και εντοπίστηκε διαβρωμένο από τη λίμνη, η ανασκαφή του έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία για τις ταφικές πρακτικές και την ιδεολογία της περιόδου⁹. Ερευνήθηκαν 43 ταφές, οι δύο από τις οποίες ήταν καύσεις, 14 ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους τάφους, 26 εγχυτρισμοί σε μεγάλα πιθάρια (εικ. 2) ή μικρότερα πιθοειδή αγγεία και ένας λακκοειδής τάφος καλυμμένος με τμήματα πιθοειδών αγγείων. Οι επτά από τις 41 ταφές ανήκαν σε παιδιά. Οι τάφοι είναι σταθερά προσανατολισμένοι νοτιοδυτικά–βορειοανατολικά, με τα κεφάλια των νεκρών (και τα στόμια των ταφικών πύλων) στα νοτιοδυτικά.

Το δεύτερο νεκροταφείο βρίσκεται στη θέση Πολεμίστρα Αιανής. Εδώ, κάτω από επίχωση τεσσάρων μέτρων στην παρεία που δημιουργήσε η λίμνη, μέσα στις επιχώσεις προηγούμενου οικισμού και πολύ κοντά στον οικισμό της περιόδου, εντοπίστηκαν τέσσερις διαβρωμένες ταφές. Πρόκειται για τρεις εγχυτρισμούς (ένας σε πιθάρι και δύο παιδικές ταφές σε μικρότερα αγγεία) και μία λακκοειδή ταφή με καλυπτήριες πλάκες. Το πιθάρι και η λακκοειδής ταφή ήταν όμοια προσανατολισμένα ανατολικά–δυτικά, με το στόμιο του αγγείου στα ανατολικά, όπου θα πρέπει να ήταν και το κεφάλι του νεκρού.

Οι μεμονωμένες ταφές χωροθετούνται εντός των οικισμών, έξω ή δίπλα στην είσοδο των σπιτιών. Πρόκειται για δύο εγχυτρισμούς, ο ένας με παιδική ταφή, στον οικισμό της Πολεμίστρας Αιανής, και για έναν διαλυμένο εγχυτρισμό και (πιθανόν) μία λακκοειδή ταφή, με τον νεκρό σε συνεσταλμένη στάση, στον οικισμό της θέσης Παλιόχανο Σπάρτου.

Από τα ταφικά αυτά κατάλοιπα προκύπτουν για τη Μέση Εποχή του Χαλκού τα

Σημειώσεις

- ¹ Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται, για διάφορους λόγους, άλλες 12 παραλίμνιες κυρίως θέσεις, που ανεβάζουν τον συνολικό αριθμό στις 53. Λείπουν επίσης οι μη παραλίμνιες θέσεις Βελβεντού, Ρυμνίου και περιοχής Αιανής, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Βλ. σχετικά, Καραμπίτρου–Μεντεσίδη 2004α, σ. 249 κ.ε., της ίδιας 2005, σ. 553–557, της ίδιας 2010α, σ. 37 κ.ε., της ίδιας 2010β, όπου και η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.
- ² Βλ. σχετικά, Χονδρογιάννη–Μετόκη 1998, σ. 287 κ.ε., της ίδιας 2009α, σ. 451–452, όπου και η σχετική αναλυτική βιβλιογραφία, της ίδιας 2009β, σ. 551 κ.ε., Ζιώτα 2007, σ. 264–317, 435–449.
- ³ Για τις χρονολογίες της Νεολιθικής εποχής και της Εποχής του Χαλκού, βλ. Andreou κ.ά. 1996, σ. 538.
- ⁴ Η γνωστή νεολιθική ταφή του «προϊστορικού οικισμού των Σερβίων» στην τελική δημοσίευση εντάσσεται στους βυζαντινούς χρόνους, βλ. Ridley κ.ά. 2000, σ. 54, 64, ενώ τα καμένα οστά της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη θέση Βαρεμένοι Γουλών (βλ. Χονδρογιάννη–Μετόκη 2009α, σ. 451) διαπιστώθηκε ότι ανήκουν σε ζώα.
- ⁵ Χονδρογιάννη–Μετόκη 2004, σ. 557 κ.ε., της ίδιας 2009α, σ. 449 κ.ε.
- ⁶ Για παραδείγματα από τη γύρω περιοχή και γενικά για νεολιθικές ταφές στον ελληνικό χώρο, βλ. Γαλλίς 1982, Χονδρογιάννη–Μετόκη 2001, σ. 405, 412, της ίδιας 2009β, σ. 551 κ.ε., της ίδιας 2010, σ. 213 κ.ε., Στρατούλη 2010, σ. 12–13, Παπαθανασίου και Richards 2011, σ. 257 κ.ε.
- ⁷ Βλ. σχετικά, Χονδρογιάννη–Μετόκη 2009β, σ. 580–582.
- ⁸ Χονδρογιάννη–Μετόκη 2009α, σ. 452, 455.
- ⁹ Ζιώτα και Χονδρογιάννη–Μετόκη 1997, σ. 36 κ.ε., Ζιώτα 2007, σ. 264–317, 435–449.

εξής: Συνηθίζεται, ίσως μόνο για τα παιδιά, η ταφή εντός των οικισμών, παράλληλα με τη χρήση εκτεταμένων οργανωμένων νεκροταφείων. Χρησιμοποιούνται τρεις τύποι τάφων: κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς με καλυπττήριες πλάκες ή τμήματα αγγείων και εγχυτρισμοί σε πιθάρια ή μικρότερα αγγεία. Στους εγχυτρισμούς, τα αγγεία τοποθετούνται σε πλάγια θέση. Οι τάφοι έχουν όμοιο προσανατολισμό. Χρησιμοποιούνται παράλληλα ο ενταφιασμός και η καύση, η δεύτερη όμως πρακτική σε πολύ μικρότερο ποσοστό. Οι νεκροί ενταφιάζονται σε έντονα συνεσταλμένη στάση, προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά τους, πιθανόν ανάλογα με το φύλο, και, στις περιπτώσεις των εγχυτρισμών, με το κεφάλι προς το στόμιο του αγγείου. Οι νεκροί των οργανωμένων νεκροταφείων είναι συνήθως κτερισμένοι με ένα αγγείο και ελάχιστα κοσμήματα ή άλλα αντικείμενα.

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ανήκει με βεβαιότητα ένα μόνο νεκροταφείο. Εντοπίστηκε στη θέση Κρυόβρυση Κρανιδίων¹⁰, μέσα στις επιχώσεις του νεολιθικού οικισμού. Ερευνήθηκαν οκτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι, σχεδόν όλοι διαβρωμένοι από τη λίμνη και διαταραγμένοι. Για τις μακρές πλευρές των τεσσάρων χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση λίθινες ανθρωπόμορφες στήλες, πιθανόν νεολιθικές, ενώ στις στενές μικρές πηλόπλακες, όπως και στους υπόλοιπους τάφους (εικ. 6). Όλοι οι τάφοι είναι σταθερά προσανατολισμένοι νοτιοδυτικά-βορειοανατολικά, με τα κεφάλια των νεκρών στη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Οι κτερισμένοι νεκροί

03

Παλιά Ασφαλτος Ροδίτη. Ανασκαφή λακκοειδούς τάφου των ρωμαϊκών χρόνων.

04

Μύτικας ή Χαλίκι – Παλαιόκαστρο Καισάρειας. Ανασκαφή νεκροταφείου των υστερορωμαϊκών χρόνων. Άποψη κεραμοσκεπών τάφων.

¹⁰ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999, σ. 33-37.

05

ήταν ενήλικες, ενταφιασμένοι σε πλάγια θέση, με τα πόδια ελαφρώς λυγισμένα. Συνοδεύονταν από πλούσια ή φτωχότερα κτερίσματα, ενώ ο μοναδικός τάφος που βρέθηκε αδιατάρακτος ήταν ακτέριστος. Σύνηθες κτέρισμα αποτελούσε ένα πήλινο αγγείο, ενώ σε έναν από τους τάφους, ίσως στον πλουσιότερο, βρέθηκαν μαζί με μία μυκηναϊκή υψίποδη κύλικα, δύο τμήματα χρυσών κοσμημάτων, ένα χάλκινο δαχτυλίδι, τέσσερα πήλινα σφονδύλια και μία χάντρα από κεχριμπάρι. Τα δύο μυκηναϊκά αγγεία τοποθετούν τη χρήση του νεκροταφείου από τα μέσα του 13ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 11ου αι. π.Χ.

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού είναι πιθανό, με βάση τα μέχρι τώρα ευρήματα και τα χαρακτηριστικά που μπορεί να αποδώσει κανείς στην περίοδο αυτή, να ανήκουν άλλα δύο μικρά και διαλυμένα από τη λίμνη νεκροταφεία¹¹. Εντοπίζονται στις θέσεις Κάτω Μπράβας Βελβεντού (ανασκάφηκαν τρεις διαταραγμένοι τάφοι, λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες και όμοιο προσανατολισμό) και Σκαμινιές Σερβίων (εντοπίστηκε ένας διαλυμένος κιβωτιόσχημος τάφος).

Με βάση τα παραπάνω, η ταφή των νεκρών κατά το τέλος τουλάχιστον της Ύστερης Εποχής του Χαλκού παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα: Οι νεκροί θάβονται σε νεκροταφεία μικρής έκτασης, πολύ κοντά ή δίπλα στον οικισμό. Οι τύποι των τάφων που χρησιμοποιούνται είναι οι κιβωτιόσχημοι και οι λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες. Οι τάφοι έχουν όμοιο προσανατολισμό. Διαπιστώνεται η ύπαρξη συστάδων, που πιθανόν απηχούν ανάλογη κοινωνική οργάνωση. Η ταφική πρακτική που επιλέγεται είναι ο ενταφιασμός, με τους κτερισμένους νεκρούς σε πλάγια θέση και με ελαφρώς λυγισμένα τα πόδια. Συνοδεύονται από αρκετά, και σε μερικές περιπτώσεις πλούσια, κτερίσματα. Το σύνολο των δεδομένων υποδηλώνει έντονη επιρροή του μυκηναϊκού πολιτισμού στην περιοχή.

¹¹ Στην εποχή αυτή, ή τη Ρωμαιοϊκκή, ανήκουν πιθανόν δύο διαλυμένα νεκροταφεία, στις θέσεις Πασχάτικα Νεράιδας και Καζάνι Ιμέρων. Και τα δύο παραμένουν αχρονολόγητα και μετά τη νέα, για το σκοπό αυτό, επιφανειακή έρευνα, το 2015. Για την ταφή του 1995 στη θέση Παλαιόκαστρο Καισάρειας, βλ. παρακάτω, Ύστερορωμαϊκοί χρόνοι. Βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1998, σ. 304-305. Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ανάγονται πολλά άλλα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής. Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη 2004α, σ. 253-255, της ίδιας 2009, σ. 106 κ.ε., της ίδιας 2010β, σ. 45-54.

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100–700 π.Χ.)

Στη μεταβατική περίοδο από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, τοποθετείται ένα νεκροταφείο¹² που εντοπίστηκε και ανασκάφηκε στη θέση Κάμπος Φρουρίου, στην περιοχή του Φράγματος Μέσου Αλιάκμονα–Ιλαρίωνα¹³. Πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο, μικρής έκτασης, πολύ κοντά στον οικισμό. Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι τάφοι. Οι δύο είναι μεγάλων διαστάσεων, λαξευτοί στον φυσικό βράχο, με κυκλικό θάλαμο και επιμήκη δρόμο, με θολωτή πιθανότατα στέγαση. Είναι όμοια προσανατολισμένοι ανατολικά–δυτικά, με το δρόμο στα δυτικά. Οι υπόλοιποι τέσσερις είναι μικροί, λαξευτοί, κυκλικοί και σώζουν ίχνη από δύο βαθμίδες στη μία πλευρά τους. Πιθανότατα η θέση τους δηλώνεται με λιθοσωρούς. Το νεκροταφείο υπέστη σημαντική καταστροφή κατά τη δεύτερη χρήση του στους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε τα αγγεία με τα οποία ήταν κτερισμένοι οι νεκροί κατακερματίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για το μπάζωμα μιας φυσικής κοιλότητας (εικ. 9). Ανάμεσά τους βρέθηκαν και 17 τμήματα χάλκινων κοσμημάτων (χάντρες, τμήμα τριχολαβίδας, μία αιχμή δόρατος, μία «σύριγγα», ένα δαχτυλίδι). Οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι, ενώ οι δύο μεγάλοι τάφοι, που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για περισσότερες από μία ταφές, ήταν πιθανόν οικογενειακοί. Η κεραμική ήταν χειροποίητη στο σύνολό της, με σχηματολόγιο που παραπέμπει στο μυκηναϊκό ρεπερτόριο, χωρίς να είναι άγνωστη και η ντόπια παράδοση. Το σύνολο των δεδομένων υποδηλώνει έντονη επιρροή της μυκηναϊκής παράδοσης και χρονολογεί το νεκροταφείο στον 11ο αιώνα.

Σε προχωρημένες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου¹⁴ ανήκουν τρία νεκροταφεία, όλα ολοκληρωτικά σχεδόν διαβρωμένα από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου.

Το πρώτο εντοπίζεται στη θέση Μπαϊρ ή Κολιτσάκι Σερβίων¹⁵. Ανασκάφηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι, όμοια προσανατολισμένοι ανατολικά–δυτικά, που περιείχαν ενταφιασμούς. Οι νεκροί ήταν σε ύπτια θέση, με τα χέρια μπροστά στο στήθος και το κεφάλι στα ανατολικά, ενώ σε μία περίπτωση υπήρχε και ανακομιδή. Ήταν κτερισμένοι με λίγα κοσμήματα και τέσσερα ή πέντε πήλινα αγγεία, ανάμεσά τους κάποια με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και ένας πρωτογεωμετρικός τροχήλατος σκύφος, που χρονολογούν ανάλογα το νεκροταφείο.

Το δεύτερο βρίσκεται στη θέση Κρυόβρυση Κρανιδίων¹⁶ σε όμορο πλάτωμα με αυτό του νεκροταφείου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Από εδώ περισυλλέχθηκαν τρία τεφροδόχα αγγεία —ανάμεσά τους ένας τροχήλατος αμφορέας με γραπτή διακόσμηση πρωτογεωμετρικών χρόνων—, που περιείχαν υπολείμματα καύσεων. Τρία ακόμα αγγεία —δύο τροχήλατοι αμφορείς με γραπτή διακόσμηση πρωτογεωμετρικών χρόνων και μία χειροποίητη υδρία—, που βρέθηκαν εντελώς διαλυμένα, περιείχαν πιθανότατα καύσεις. Ερευνήθηκε επίσης ένας εγχυτρισμός μικρού παιδιού, σε χειροποίητο αμφορέα. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση, προς τα δεξιά του, με το κεφάλι στα βορειοδυτικά. Τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι πρόκειται για νεκροταφείο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, με συνηθέστερη ταφική πρακτική την καύση.

Το τρίτο νεκροταφείο εντοπίζεται στη θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού (εικ. 8). Ανασκάφηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι, χωρίς σταθερό προσανατολισμό. Από το ένα μη διαβρωμένο παράδειγμα προκύπτει ότι οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι, σε ύπτια θέση. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν δύο ανακομιδές. Η νεότερη ταφή ανήκε σε γυναίκα, κτερισμένη με τρία αγγεία και αρκετά χάλκινα κοσμήματα, όπως οκτώσχημη πόρπη, σκουλαρίκια και διάφορα άλλα σπειροειδή κοσμήματα. Βρέθηκαν επίσης χάντρες από πηλό και γυαλί. Τα αγγεία ήταν χειροποίητα εκτός από μία τροχήλατη οπισθόμητη πρόχου, η οποία προσδιορίζει και το κατώτερο όριο χρήσης του νεκροταφείου, στα γεωμετρικά χρόνια. Στο χώρο διαπιστώθηκε η ύπαρξη λιθοσωρών που πιθανότατα αποτελούσαν σήματα των τάφων.

Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά προκύπτουν για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου τα εξής: Παρατηρείται πολυμορφία στην τυπολογία των τάφων της περιόδου όπως

¹² Ανάλογες χρονολόγησης είναι ένα ακόμα νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων, που ανασκάφηκε στη θέση Κοκκινόη (κτμήμα Ν. Ζουλιάμνη) Σερβίων. Βλ. Καραμήτρου–Μεντεσιδη 2005, σ. 553–554.

¹³ Χονδρογιάννη–Μετόκη 1999, σ. 37 κ.ε.

¹⁴ Μεγάλος αριθμός νεκροταφείων ή συστάδων τάφων της περιόδου έχει εντοπιστεί ή ανασκαφεί σε όλη την κοιλάδα του Αλιάκμονα και την ευρύτερη περιοχή. Βλ. Καραμήτρου–Μεντεσιδη 2004α, σ. 253–255, της ίδιας 2009, σ. 106 κ.ε., της ίδιας 2010β, σ. 45–54.

¹⁵ Καραμήτρου–Μεντεσιδη 1992, σ. 419.

¹⁶ Χονδρογιάννη–Μετόκη 2009α, σ. 452–453.

και στις ταφικές πρακτικές, καθώς συναντώνται δύο πολιτισμικές παραδόσεις: η πρωτογεωμετρική τέχνη, από τη Νότια Ελλάδα, σε θέσεις που βρίσκονται πλησιέστερα στο φυσικό πέραςμα προς τη Θεσσαλία, και η ντόπια (ή βορειότερη) τέχνη στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπου η μυκηναϊκή παράδοση επιζεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στις προχωρημένες φάσεις της περιόδου επικρατεί η ντόπια (ή βορειότερη) παράδοση.

Οι νεκροί κατά την εποχή αυτή θάβονται σε εκτεταμένα οργανωμένα νεκροταφεία, αλλά και σε μικρότερα, πολύ κοντά στον οικισμό, στις αρχικές φάσεις της περιόδου κατά την παράδοση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ο τύπος του τάφου που φαίνεται να κυριαρχεί στις θέσεις που δεν επηρεάζονται από τη μυκηναϊκή παράδοση, όπου χρησιμοποιείται ο τύπος του λαξευτού κυκλικού τάφου, είναι ο κιβωτιόσχημος. Συναντώνται όμως και εγχυτρισμοί. Ο σταθερός προσανατολισμός των τάφων τείνει να μην ισχύει, τουλάχιστον στα νεότερα νεκροταφεία των γεωμετρικών χρόνων. Εφαρμόζεται περισσότερο η ταφική πρακτική του ενταφιασμού, κυρίως στα νεκροταφεία των γεωμετρικών χρόνων, όπου συναντώνται και ανακομιδές, αλλά και σε πρωιμότερα που ακολουθούν τη μυκηναϊκή παράδοση. Η καύση φαίνεται να αποτελεί τον κανόνα για την ταφή των ενηλίκων στα νεκροταφεία των πρωτογεωμετρικών χρόνων, που ακολουθούν τα νέα μηνύματα από τη Νότια Ελλάδα και στα οποία ο ενταφιασμός χρησιμοποιείται περιπτώσιακά, ίσως μόνο για τα μικρά παιδιά, και γίνεται σε ταφικά αγγεία. Οι νεκροί στους κιβωτιόσχημους τάφους τοποθετούνται σε ύπτια θέση, ενώ στους εγχυτρισμούς σε συνεσταλμένη. Κτερίσματα τοποθετούνται αρκετά στα νεκροταφεία των ενταφιασμών, δείχνουν όμως να λείπουν από αυτά των καύσεων. Πιθανή είναι η σηματοδότηση των τάφων ή ταφικών συνόλων με λιθοσωρούς.

Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική εποχή (700–30 π.Χ.)

Τα στοιχεία που έχουμε από την παραλίμνια περιοχή για τις δύο πρώτες περιόδους είναι λιγοστά. Περιορίζονται σε κάποια αγγεία, κτερίσματα διαλυμένων από τη λίμνη τάφων, που βρέθηκαν στη θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού¹⁷.

Αντίθετα, πολύ περισσότερα είναι τα ευρήματα της Ελληνιστικής περιόδου. Εντοπίστηκαν τέσσερα νεκροταφεία¹⁸, διαλυμένα σε ποικίλο βαθμό από τα νερά.

Τα δύο από αυτά βρίσκονται σε όμορα πλατώματα στη θέση Γέφυρα της Νεράιδας, καλυμμένα συνήθως από τα νερά της λίμνης. Οι εντοπισμένοι τάφοι (τέσσερις και επτά αντίστοιχα) είναι κιβωτιόσχημοι, με ποικίλο προσανατολισμό και περιείχαν ενταφιασμούς. Με το ένα από αυτά τα νεκροταφεία συνδέονται τέσσερα πήλινα γυναικεία ειδώλια, που οφείλονται σε παράδοση.

Το τρίτο νεκροταφείο της περιόδου εντοπίζεται στη θέση Αγία Βαρβάρα Σερβίων. Εδώ ανασκάφηκε μία λακκοειδής ταφή μικρού παιδιού, το οποίο είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση. Στην ταφή ανήκαν εννέα πήλινα αγγεία που μας παραδόθηκαν, ενώ σε μια δεύτερη διαλυμένη άλλα επτά (εικ. 5). Στα δεξιά του νεκρού, στο ύψος της κεφαλής βρέθηκε πήλινο αγγείο (στάμνος), ενώ στο ύψος της κοιλιάς ένα πήλινο πόμα αγγείου.

Στη θέση Παλιοχώρι Νεράιδας εντοπίζεται το τέταρτο νεκροταφείο. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, χωρίς σταθερό προσανατολισμό. Από το διασκορπισμένο στο χώρο οστεολογικό υλικό προκύπτει ότι πρόκειται για ενταφιασμούς. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι. Περιεσώθηκαν οκτώ πήλινα αγγεία και κάποια σιδερένια αντικείμενα, κτερίσματα διαλυμένων τάφων.

Στην Ελληνιστική εποχή ανήκουν τέσσερα¹⁹ ακόμα νεκροταφεία, που μαρτυρούνται από αγγεία ή άλλα αντικείμενα τα οποία παραδόθηκαν ή περισυλλέχθηκαν πρόσφατα, κατά τη διάρκεια αυτοψιών. Εντοπίζονται στην παραλίμνια θέση Κάτω Μπράβας Βελβεντού και σε άλλες τρεις της ευρύτερης περιοχής: Ακμαζίζ Λευκάρων, Παλαιογράφου και Παναγία Σερβίων. Στην τελευταία θέση οι τάφοι είναι πιθανόν κεραμοσκεπείς.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτουν για την Ελληνιστική περίοδο τα εξής: Η

¹⁷ Καραμήτρου–Μεντεσιδη 2010β, σ. 54–57.

¹⁸ Για τα δύο πρώτα, βλ. Χονδρογιάννη–Μετόκη 1998, σ. 302–303, όπου και το τέταρτο, βλ. σ. 305, με χρονολόγηση στη Ρωμαϊκή εποχή. Το τρίτο αποτελεί νέα θέση.

¹⁹ Μεγάλος αριθμός νεκροταφείων της περιόδου είναι γνωστός από την περιοχή της Αιανής, βλ. Καραμήτρου–Μεντεσιδη 2009, σ. 109 κ.ε., της ίδιας 2010α, σ. 37 κ.ε., της ίδιας 2004β, σ. 270 κ.ε., και του Βελβεντού, βλ. της ίδιας, 2010β, σ. 57–60.

06

06

Κρυόβρυση Κρανιδίων. Άποψη του διαβρωμένου νεκροταφείου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, εντός του νεολιθικού οικισμού. Μπροστά, κιβωτίοσχημος τάφος κατασκευασμένος από ανθρωπόμορφες στήλες.

ταφή των νεκρών γίνεται σε εκτεταμένα οργανωμένα νεκροταφεία, μακριά από τον οικισμό. Ο τύπος του τάφου που έχει βεβαιωθεί μέχρι τώρα είναι ο κιβωτιόσχημος, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για κεραμοσκεπείς. Χρησιμοποιείται η ταφική πρακτική του ενταφιασμού. Στους τάφους δεν τηρείται σταθερός προσανατολισμός. Οι νεκροί είναι κτερισμένοι με πολλά αγγεία, ειδώλια και άλλα προσωπικά τους αντικείμενα.

Ρωμαϊκή εποχή (30 π.Χ.–300 μ.Χ.)

Στη Ρωμαϊκή εποχή τοποθετούνται έξι νεκροταφεία²⁰.

Δύο από αυτά, το ένα αβέβαιης χρονολόγησης, εντοπίζονται στη θέση Κολιτσάκι ή Μπαϊρ Σερβίων²¹. Στο πρώτο ανασκάφηκαν 25 τάφοι, σχεδόν όλοι λακκοειδείς, με ή χωρίς καλυπτήριες πλάκες, και ένας κεραμοσκεπής. Οι νεκροί ήταν σε ύπτια θέση, με τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι σταθερός, βορειοανατολικά–νοτιοδυτικά, με τα κεφάλια των νεκρών στα νοτιοδυτικά. Οι περισσότεροι ήταν ακτέριστοι, κάποιοι είχαν χάλκινα νομίσματα και δύο από ένα πήλινο αγγείο. Στο δεύτερο ερευνήθηκε μικρή συστάδα τάφων, λακκοειδών με καλυπτήριες πλάκες.

Το τρίτο νεκροταφείο εντοπίζεται στη θέση Βαρεμένοι Γουλών. Πρόκειται για τέσσερις διαλυμένους τάφους, πιθανόν λακκοειδείς, που περιείχαν ενταφιασμούς. Με το νεκροταφείο, ως κτερίσματα τάφων, συνδέονται ένα χάλκινο νόμισμα και δύο τμήματα πήλινων αγγείων.

Στη θέση Κεραμοποιείο Γουλών εντοπίζεται το τέταρτο νεκροταφείο, διαλυμένο από τη λίμνη και από λαθρανασκαφείς. Οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από πέτρες και κεραμίδες, ενώ από το διάσπαρτο οστεολογικό υλικό προκύπτει ότι περιείχαν ενταφιασμούς. Από το χώρο έχουν παραδοθεί κάποια χάλκινα κοσμήματα και ένα αργυρό νόμισμα του Αλεξάνδρου Σεβήρου, κτερίσματα των τάφων.

Στη θέση Αγία Βαρβάρα Σερβίων ανασκάφηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό βορειοδυτικά–νοτιοανατολικά. Ο νεκρός ήταν σε ύπτια θέση, με τα χέρια κατά μήκος του σώματος και το κεφάλι στα νοτιοανατολικά. Πάνω στη λεκάνη βρέθηκε αρυβαλλοειδές αγγείο και στον αριστερό μηρό μία οινόχνη.

Ένα ακόμα διαλυμένο από τη λίμνη νεκροταφείο της περιόδου εντοπίζεται στη θέση Παλιά Άσφαλτος Ροδίτη. Εντοπίστηκαν οκτώ διαβρωμένοι λακκοειδείς τάφοι, που περιείχαν ενταφιασμούς. Είχαν όμοιο προσανατολισμό, βορειοδυτικά–νοτιοανατολικά, με το κεφάλι των νεκρών, στις τρεις σωζόμενες περιπτώσεις, στα βορειοδυτικά. Ο ένας από αυτούς ήταν κτερισμένος με δύο αγγεία τοποθετημένα στα πόδια του νεκρού (εικ. 3). Από το χώρο μάς έχουν παραδοθεί πολλά πήλινα και κάποια γυάλινα αγγεία, που αποτελούσαν κτερίσματα τάφων.

Από τα παραδείγματα αυτά προκύπτουν για τους ρωμαϊκούς χρόνους τα εξής: Η ταφή των νεκρών γίνεται σε εκτεταμένα ή μικρότερης έκτασης οργανωμένα νεκροταφεία, μακριά από τους οικισμούς. Οι τύποι των τάφων που συναντώνται είναι οι κιβωτιόσχημοι, οι λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες και οι κεραμοσκεπείς²². Οι νεκροί ενταφιάζονται σε ατομικούς τάφους, σε ύπτια θέση. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι σταθερός. Τα κτερίσματα είναι ελάχιστα, συνήθως ένα πήλινο αγγείο και τα κοσμήματα του νεκρού, ενώ αρκετά διαδεδομένη είναι η συνήθεια της τοποθέτησης νομισμάτων.

Στους υστερορωμαϊκούς–πρώιμους βυζαντινούς χρόνους ανάγεται ένα διαβρωμένο από τη λίμνη νεκροταφείο στη θέση Μύτικας ή Χαλίκι, στο ανατολικό άκρο της θέσης Παλαιόκαστρο Καισάρειας. Το νεκροταφείο είναι σύγχρονο με την πρώιμη φάση του βυζαντινού οικισμού του Παλαιόκαστρου. Εντοπίστηκε το 1995, με την ανασκαφή μιας ακτέριστης, διαβρωμένης λακκοειδούς ταφής. Ένας ακόμα διαταραγμένος κιβωτιόσχημος τάφος, χωρίς κτερίσματα, ανασκάφηκε το 2012. Και στις δύο περιπτώσεις οι νεκροί ήταν σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό ανατολικά–δυτικά, με το κεφάλι στα δυτικά. Το 2013, διενεργήθηκε στη θέση μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή κατά τη διάρκεια της οποίας ερευνήθηκαν

²⁰ Χονδρογιάννη–Μετόκη 1998, σ. 304–305. Για την ευρύτερη περιοχή, βλ. επίσης Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2004β, σ. 270 κ.ε., της ίδιας 2010β, σ. 57–60.

²¹ Καραμήτρου–Μεντεσίδη 1992, σ. 418.

²² Στην περιοχή του Βελβεντού ανασκάφηκαν επίσης δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Βλ. Ζιώτα 1995, σ. 356.

άλλοι εννέα τάφοι που έφερε στο φως η διάβρωση. Οι έξι από αυτούς ήταν λακκοειδείς, δύο με καλυπτήριες πλάκες, ένας κιβωτιόσχημος και δύο κεραμοσκεπείς. Οι τελευταίοι περιείχαν παιδικές ταφές. Όλοι οι τάφοι είναι προσανατολισμένοι ανατολικά-δυτικά. Οι νεκροί ήταν σε ύπτια στάση, με τα χέρια λυγισμένα στην κοιλιά ή στο στήθος, ή κατά μήκος του σώματος, με προσανατολισμό ανατολικά-δυτικά και με το κεφάλι στα δυτικά. Αντίθετο προσανατολισμό είχε μία λακκοειδής ταφή. Ο νεκρός έφερε τέσσερα χάλκινα ψέλλια στο αριστερό χέρι και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι σε δάχτυλο του ίδιου χεριού. Ασημένια ενώτια έφερε η μία από τις παιδικές ταφές. Χάλκινο δαχτυλίδι στο δεξί χέρι φορούσε μία ενήλικη νεκρή, ενώ μία άλλη έφερε χάλκινα ενώτια-κρίκους. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η συνύπαρξη στο ίδιο νεκροταφείο τριών τύπων τάφων: Κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς, οι τελευταίοι συνδεδεμένοι με παιδικές ταφές²³ (εικ. 4).

Χριστιανικοί χρόνοι (300 μ.Χ. και εξής)

Στην εποχή αυτή, από τα παλαιοχριστιανικά μέχρι και τα υστεροβυζαντινά χρόνια, εντάσσονται πέντε νεκροταφεία²⁴ διαλυμένα από τα νερά της λίμνης.

Εντοπίζονται στις θέσεις Κολιτσάκι ή Μπαϊρ Σερβίων (ανασκάφηκαν 32 τάφοι, οι περισσότεροι λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες και λίγοι κιβωτιόσχημοι), Ξερόλακκας Αυλών (ανασκάφηκαν τρεις τάφοι, λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες), Άγιος Κωνσταντίνος Καισάρειας (ανασκάφηκαν πέντε τάφοι, λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες ή κιβωτιόσχημοι), Άγιος Νικόλαος Βελβεντού (ανασκάφηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι) (εικ. 1), Παλιοκαστανιά Σερβίων (εντοπίστηκαν 17 κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους ανασκάφηκε ένας).

Τέσσερα ακόμα νεκροταφεία, που εντοπίζονται μακριά από τη λίμνη, ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Δύο από αυτά, στις θέσεις Μνήματα Βαθυλάκου και Άγιος Γεώργιος Λευκάρων, είναι τούρκικα, ενώ τα άλλα δύο, στις θέσεις Ακμαξίζ Λευκάρων και Παλιομανάστηρο Πλατανorreύματος, είναι χριστιανικά.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι κατά τους χριστιανικούς χρόνους η ταφή των νεκρών γινόταν σε κιβωτιόσχημους τάφους ή σε λακκοειδείς με καλυπτήριες πλάκες. Οι τάφοι είναι σταθερά προσανατολισμένοι δυτικά-ανατολικά, με τα κεφάλια των νεκρών στα δυτικά. Οι νεκροί ενταφιάζονται σε ύπτια θέση, με τα χέρια κατά μήκος του σώματος ή σταυρωμένα πάνω στο στήθος ή στην κοιλιακή χώρα, ενώ συναντώνται και ανακομιδές. Δεν τοποθετούνται κτερίσματα στους τάφους πλην των προσωπικών κοσμημάτων των νεκρών. Τα λίγα αγγεία που βρέθηκαν αποτελούν είτε κτερίσματα πρωιμότερων ταφών (παλαιοχριστιανικών χρόνων) είτε σχετίζονται με ταφικές τελετουργίες.

Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα

Τα ταφικά κατάλοιπα αποτελούν σημαντικό πεδίο έρευνας, ιδιαίτερα για την Προϊστορική εποχή, καθώς μέσα από τον τρόπο μεταχείρισης των νεκρών, ο οποίος διαφοροποιείται από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία, προβάλλονται όχι μόνο μια σειρά τελετουργικών πράξεων αλλά και οι ιδεολογικές αντιλήψεις που τις υπαγόρευαν.

Η διαχρονική προσέγγιση των μέχρι σήμερα ταφικών δεδομένων από την περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου και τον άλλοτε παραποτάμιο χώρο υποδηλώνει ότι η μεταχείριση των νεκρών και η περί θανάτου ιδεολογία δεν διαφοροποιείται σημαντικά σε καμιά εποχή από όσα είναι γνωστά για τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Τα πρωιμότερα ταφικά κατάλοιπα ανάγονται στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο. Μέχρι και τα τέλη σχεδόν της 3ης χιλιετίας π.Χ. οι εντοπισμένες ταφές είναι λίγες. Πρόκειται κυρίως για μεμονωμένους ενταφιασμούς εντός των οικισμών. Η απουσία νεκροταφείων των περιόδων αυτών αλλά και ανάλογου με τον υπολογιζόμενο πληθυσμό αριθμού ταφών υποδηλώνει πιθανή διαφορετική ταφική μεταχείριση των περισσότερων, με τρόπους που ίσως δεν ανιχνεύονται αρχαιολογικά.

07

Παλιάμπελα Ροδίτη. Ταφή μικρού παιδιού σε λάκκο εντός του οικισμού, της Αρχαιότερης Νεολιθικής.

08

Κάτω Μπράβας Βελβεντού. Ανασκαφή τάφων διαβρωμένου νεκροταφείου της Πρωίμης Εποχής του Σιδήρου.

²³ Βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη υπό έκδ., όπου και η σχετική προηγούμενη βιβλιογραφία.

²⁴ Χονδρογιάννη-Μετόκη 1998, σ. 306-307, όπου το νεκροταφείο της θέσης Άγιος Νικόλαος αναφέρεται ως θέση Κάτω Μπράβας. Η Παλιοκαστανιά αποτελεί νέα θέση.

Εκτεταμένα οργανωμένα νεκροταφεία έξω και μακριά από τους οικισμούς εμφανίζονται, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, στις αρχές της Μέσης Εποχής του Χαλκού, γύρω στο 2000 π.Χ. Η ταφή ωστόσο εντός των οικισμών αποτελεί μια πρακτική που συνεχίζεται και στο πρώτο μισό της 1ης π.Χ. χιλιετίας, ίσως μόνο για παιδιά. Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου διαπιστώνονται μικρές συστάδες τάφων αλλά και μεγάλοι οικογενειακοί τάφοι, που παραπέμπουν σε ανάλογη κοινωνική οργάνωση.

Οι τύποι των τάφων που επιλέγονται για τους ενταφιασμούς ποικίλλουν όχι μόνο ανάμεσα στις διάφορες χρονικές περιόδους, αλλά και ανάμεσα σε σύγχρονα νεκροταφεία ή ταφές του ίδιου νεκροταφείου. Διαπιστώνεται σημαντική τυπολογική ποικιλία: Κιβωτίοσχημοι, λακκοειδείς με ή χωρίς καλυπτήριες πλάκες, κεραμοσκεπείς, εγχυτρισμοί σε πιθάρια ή μικρότερα αγγεία, κυκλικοί λαξευτοί, με δρόμο ή χωρίς, και κτιστοί. Λείπουν από το διαθέσιμο δείγμα οι μνημειακές κατασκευές των ιστορικών χρόνων.

Ο ενταφιασμός και η καύση αποτελούν τις δύο κυρίαρχες και διαπιστωμένες μέχρι τώρα αρχαιολογικά ταφικές πρακτικές στην περιοχή, οι οποίες συχνά εφαρμόζονται παράλληλα. Οι λόγοι της εκάστοτε επιλογής και της διαφοροποίησης ανάγονται στην ιδεολογία. Η συνηθέστερη και μακροβιότερη πρακτική είναι ο ενταφιασμός, ο οποίος συχνά επιλέγεται για την ταφή των μικρών παιδιών ακόμα και σε νεκροταφεία καύσεων. Οι νεκροί κατά την Προϊστορική εποχή ενταφιάζονται σε συνεσταλμένη στάση, ενώ από το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού αρχίζει να κυριαρχεί η ύπτια. Ανακομιδές διαπιστώνονται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και τους χριστιανικούς χρόνους. Η καύση εμφανίζεται ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική. Συναντάται επίσης στη Μέση Εποχή του Χαλκού και τους

09

Κάμπος Φρουρίου. Κλίβανος των ρωμαϊκών χρόνων, κατασκευασμένος εντός λαξευτού κυκλικού τάφου με δρόμο, των αρχών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Δεξιά, μπαζωμένο φυσικό κοίλωμα, με λίθους και όστρακα, από κατακερματισμένα αγγεία-κτερίσματα του τάφου.

πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Μπορεί να είναι πρωτογενής, με ταφή των καταλοίπων κοντά ή στη θέση της καύσης, ή δευτερογενής σε άλλη θέση, με χρήση τεφροδόχου αγγείου.

Ο σταθερός προσανατολισμός των τάφων των οργανωμένων νεκροταφείων δείχνει να επιδιώκεται κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, την Ύστερη και τις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, ενώ εγκαταλείπεται στις επόμενες περιόδους, έως ότου καθιερωθεί οριστικά στους χριστιανικούς χρόνους. Παρόμοια, ιδεολογικοί λόγοι υπαγορεύουν και τον προσανατολισμό και τη στάση των νεκρών. Η τοποθέτηση κτερισμάτων στους τάφους εμφανίζεται ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική, συνεχίζεται μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ενώ στη συνέχεια εγκαταλείπεται. Η τοποθέτηση κάποιου είδους σήματος πάνω από τους τάφους θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη σε όλες σχεδόν τις χρονικές περιόδους, αφού οι ταφές σε καμιά περίπτωση δεν διαταράσσονται από άλλες νεότερες. Για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου υπάρχουν στοιχεία για λιθοσωρούς.

Βιβλιογραφία

- Andreou κ.ά. 1996: Andreou S. / Fotiadis M. / Kotsakis K., «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *AJA* 100 (1996), σ. 537–597.
- Γαλλής 1982: Γαλλής Κ. Ι., *Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική Θεσσαλία*, Αθήναι 1982.
- Ζιώτα 1995: Ζιώτα Χ., «Βελβενδός», *ΑΔ* 44 (1990), *Χρονικά* B2, Αθήνα 1995, σ. 356.
- Ζιώτα 2007: Ζιώτα Χ., *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης*, διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007.
- Ζιώτα / Χονδρογιάννη–Μετόκη 1997: Ζιώτα Χ. / Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Αλιάκμων 1993, Προϊστορική έρευνα», *ΑΕΜΘ* 7 (1993), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 33–41.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 1992: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., «Νομός Κοζάνης: Σέρβια και ευρύτερη περιοχή», *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά* B2, Αθήνα 1992, σ. 418–419.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2004α: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., «Αιανή και νομός Κοζάνης», στο Ν. Καλογερόπουλος (επιμ.), *Κοζάνη και Γρεβενά, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 249–256.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2004β: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., «Αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή», στο Ν. Καλογερόπουλος (επιμ.), *Κοζάνη και Γρεβενά, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 270–290.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2005: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., «Σωστικές ανασκαφές στο νομό Κοζάνης κατά το 2003», *ΑΕΜΘ* 17 (2003), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 553–569.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2009: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., «Αιανή και νομός Κοζάνης: δέκα χρόνια έρευνας», *ΑΕΜΘ* 20 χρόνια, Επετειακός τόμος, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 105–126.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2010α: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., «Αιανή 2007: η έρευνα στο Ανατολικό Νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 21 (2007), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 37–46.
- Καραμήτρου–Μεντεσίδη 2010β: Καραμήτρου–Μεντεσίδη Γ., *Βελβεντό. Αρχαιότητες και Ιστορία*, Αιανή 2010.
- Παπαθανασίου / Richards 2011: Παπαθανασίου Α. / Richards P.M., «Ανθρωπολογικά κατάλοιπα από τις πρώιμες θέσεις Μαυροπηγής, Ξηρολίμνης και Ποντοκώμης της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Δυτική Μακεδονία», *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Ανω Μακεδονία* 1 (2009), Αιανή 2011, σ. 257–274.
- Ridley κ.ά. 2000: Ridley C. / Wardle K.A. / Mould C.A., *Servia I*, BSA, *Suppl.* 32 (2000).
- Στρατούλη 2010: Στρατούλη Γ., «Νεολιθικός οικισμός Αυγής Καστοριάς 2006–2007: χώρο–οργανωτικές πρακτικές 6ης και 5ης χιλιετίας», *ΑΕΜΘ* 21 (2007), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 7–14.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 1998: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Από την έρευνα των νεκροταφείων στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 287–311.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 1999: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Αλιάκμων 1997. Στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα και την ανασκαφή δύο νεκροταφείων, της ΥΕΧ και ΠΕΣ», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), Θεσσαλονίκη 1999, σ. 31–42.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2001: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Εγνατία οδός, ανασκαφή στην προϊστορική θέση "Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας" Νομού Κοζάνης», *ΑΕΜΘ* 13 (1999), Θεσσαλονίκη 2001, σ. 399–414.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2004: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Αλιάκμων 2000–2002. Σωστική ανασκαφή σε δύο οικισμούς της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής περιόδου», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 557–570.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2009α: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Αλιάκμων 1985–2005: η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου (κοιλάδα μέσου ρου του Αλιάκμονα), αποτελέσματα και προοπτικές», *ΑΕΜΘ* 20 χρόνια, Επετειακός τόμος, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 449–462.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2009β: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., *Μη οικιστικές χρήσεις χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς. Το παράδειγμα της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας*, διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2010: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Η καύση των νεκρών στο νεολιθικό οικισμό της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης», στο Ν. Μερούσης / Ε. Στεφανή / Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Ίρις, μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη–Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, 2010, σ. 213–234.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη υπό έκδ.: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Περιοχή τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, Καισάρεια, θέση Παλαιόκαστρο», *ΑΔ* 68 (2013), *Χρονικά* (υπό έκδοση).